

Keszeg Vilmos

A hiedelemtudás szerkezete

A néphit vizsgálatokor elkerülhetetlenül találkozunk azzal a kérdéssel, hogy hol a határ, van-e egyáltalán határ a hiedelem és a tudás között. A kérdés irodalma erősen szerteágazó, a társadalmi gyakorlat különböző területeire terjed ki. Ennek alapján kijelenthető, hogy a két fogalom szférája metszi egymást, csak bizonyos komponenseik által hajlanak el egymástól. Azonos forrásból fakadnak, s a gyakorlatban is azonos módon érvényesülnek. Mind a hiedelem, mind a tudás a valóságra reflektál, s alapja a meggyőződés. A szakirodalom általánosnak tekinthető meghatározása szerint „a hiedelem igaznak vagy valóságosnak tartott tudati jelenség, amelyet nem kell bizonyítani, mert valamely társadalmi csoport minden bizonyítás nélkül is elfogadja”.¹ A különbség két kritérium alapján határozható meg: személyes vagy közvetett úton szereztük-e meg az ismeretet, illetve, ez igazolt-e vagy igazolatlan? E két tengely ismeretrendszerünket négy tartományra osztja: *vélekedésekre* (személyes igazolatlan objektivációk), *hiedelmekre* (közvetett igazolatlan ismeretek) és *tudásra*, amely lehet *személyesen* vagy *közvetetten igazolt*.² Ugyanaz az ismeret az idők folyamán, különböző közösségekben vagy egy bizonyos közösség egyedeinek tudatában hol egyik, hol másik tartományba tartozik.

A hiedelem a kultúra legváltozóbb, legdinamikusabb része. A változás, a változatképződés megfigyelhető például a nyelvi és tárgyi kultúrában is, ezeken a területeken azonban a szemantikai és funkcionális kilengések kisebb méretűek, az átrendeződések pedig ritkábbak.

Az egyén tudatában az ismeretek rendszerbe szerveződnek. A szinkronia síkján minden rendszer köti, integrálja, a diakronia síkján pedig cseréli, változtatja az elemeket. A vélekedés például vagy a tudás tartományába kerülhet át, vagy teljesen lemorzsolódhat.

Továbbá felvetődik az a kérdés, hogy a kulturális gyakorlatban milyen megnyilvánulási formái vannak a hiedelemnek. Voigt Vilmos a következőket különíti el: 1. *hiedelemtörténet* (a hiedelem verbális realizációja); 2. *hiedelemábrázolás* (a hiedelmekkel közvetlenül kapcsolatos vizuális kommunikáció); 3. *hiedelemcselekvés* (a hiedelmekkel közvetlenül összekapcsolódó mozgások és viselkedések); 4. *hiedelemtárgy* (tárgy, személy, esemény, fogalom vagy ezek rendszere, amire a hiedelem vonatkozik); 5. *hiedelemfunkció* (kommunikációs elemhez, rendszerhez kapcsolódó funkció).³

¹ Köpeczi Béla: *A mindennapi tudat szerkezete. - Hiedelemrendszer és társadalmi tudat.* Budapest 1980. I. 22.

² Vitézy Iván: *Ismeretek és hiedelmek szerepe a művelődésben. = Hiedelemrendszer és társadalmi tudat.* I. 47—48.

³ Voigt Vilmos: *Miért hiszünk a hiedelmekben? (A hiedelem paradigmatis és szintagmatikus tengelye.) = Hiedelemrendszer és társadalmi tudat.* I. 283—284.

Hoppál a hiedelmek „közege” szerint a következő felosztást alkalmazza: 1. *objektéma* (tárgyi elem); 2. *gesztéma* (tett, viselkedés és viselkedésmód); 3. *textéma* (szövegismeret: ima, ráolvasás) és 4. *loréma* (hiedelemtudás).⁴

A hazai magyar néprajzkutatás egyenetlenségeivel magyarázható, hogy a népi kultúra kulcskérdésének, a népi hiedelmeknek, a népi világképnek a vizsgálata annyira elhanyagolt. Pedig ez az, ami a hagyományok, igények, körülmények és adottságok függvényében megszervezi-irányítja az egész kultúrát. A kultúra a civilizáció programját alkotja. Ennek vizsgálata, ismerete nélkül minden vizsgálódás, eredmény súlyát, értelmét veszti.

A népi világkép vetül ki a hétköznapi és ünnepnapi szokáskörök minden elemében. Egy szokáskör gesztus-, tárgyi, verbális, proxemikai elemkészlete tulajdonképpen egységes kulturális szimbólumrendszer. A népi gyógyászat tünettanának, eljárásainak a világkép a szervezőereje. Mint ahogy a népmesék, a mondák sem a logika nélküli abszurd világlátásra vezethetők vissza. S a példáknak még végtelen sorát lehetne említeni.

A népi kultúra rendszerszemléleti megközelítése már évtizedes hagyományokra tekint vissza. Alapját az a meggyőződés alkotja, hogy minden elem egy viszonyrendszer része, jelentőségét, szerepét a többi elemhez való kötődésben találja meg.⁵ Ebben a rendszerben minden elem sajátos funkciót tölt be. A népi kultúra, s ezen belül a néphit rendszerét Hoppál Mihály hasonlata alapján hálóként képzelhetjük el. A hálóban minden elemnek meghatározott helye, szerepe van, amit a többi elemhez való kapcsolódásában tölt be. A sajátos nélkülözhetetlen szerep miatt az elem véletlenül, következmények nélkül nem eshet ki a hálóból. Az elem kiesése a struktúra egy részének elsovadásával jár együtt.⁶

A jelen munka néhány részletkérdés megválaszolását tűzte ki céljául. Alapja (a terjedelmi okokból mellőzött adattár) az első ilyen jellegű átfogó gyűjtés a Mezőségről. A feldolgozás során két kérdésre kerestem választ: hogyan szerveződik rendszerré az egyén hiedelemtudása, illetve milyen belső kötődések vannak az egyén teljes tudáskészletében? Természetesen e két kérdés a népi kultúra, a hagyományos paraszti világkép mai állapotát, a változásában érvényesülő tendenciákat is megvilágítja bizonyos mértékben.

Ilyenképpen e munka a személyiségkutatás friss hagyományait folytatja.⁷ A német és orosz hagyományokból induló szemlélet a figyelmet

⁴ Hoppál Mihály: *Az „igézés”-hiedelemkör alkotóelemei.* = *Népi kultúra - népi társadalom.* Budapest 1970.

⁵ Uo.

⁶ Hoppál Mihály: *Hiedelmek és hagyományok.* Híd 1980.

⁷ Vö Bourricaud, Francois: *Schița unei teorii a autorității.* = *Sociologia franceză contemporană.* Teorie - Metodologie - Tehnici - Ramuri. București 1971. — Ujvári Zoltán: *Az egyén szerepe a népszokásokban.* = *Népszokás és népköltészet.* Debrecen 1980. — Vö Gabriella: *Rolul individului în schimbarea obiceiurilor.* Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei pe anii 1971—1973. Cluj 1973.

a népi közösségek központjában álló személyekre irányította. Azokra, akiknek tudása, tehetsége a közösségi kultúra intenzív modelljének tekinthető. Olyan modellnek, amely az egyéni jellegen túl tipikus, átfogó és működő. Ilyen tekintetben munkánk előzményét alkotják azok a kiadványok, amelyek egy-egy mesemondó, énekes teljes tudását, valamint népi környezetből származó egyén önéletírását tartalmazzák.

Az egyéniségvizsgálat módszere azonban egy egyáltalán nem mellékes kérdés rovására vált népszerűvé. Figyelmen kívül hagyta az egyén *teljes* tudáskészletének vizsgálatát. Márpedig az sem elhanyagolható, hogy milyen e készlet struktúrája, illetve e struktúra időben hogyan szerveződik meg hogy működik. Hiszen a „szakosodás” a népi kultúrában nem éri el azt a fokot, mint a modern civilizációban. A mesemondó például éppúgy megéli, használja a közösség teljes kultúráját, mint bármelyik más egyed. A hagyományok minden kiemelkedő tehetség számára szükséges háttérinformációt jelentenek. Tudáskészletük, még újításuk is, a hagyományos hálózába illeszthető.

A gyűjtés éveken keresztül, 1970—1980 között történt. Minthogy az adatközlő környezetében éltem, lehetőségem volt az állandó megfigyelésre. A lejegyzés a működő, gyakorlatban érvényesülő tudást követte. Ezt mélyítette el, bővítette az irányított beszélgetés, a kérdőíves módszer. Utólag szükségesnek tartottam azoknak a körülményeknek, hatásoknak a feltárását, amelyek közepette, hatására ez a tudáskészlet kiépült, működött. Ezt az életút elmondásával tartottam megvalósíthatónak. Ezek után, ezekkel egy időben nem zárkozhattam el annak feltérképezése elől, hogy melyek azok a területek, azok a folklórműfajok, amelyek ráépülnek a konkrét hiedelmekre, amelyek másodlagos célt (szórakoztatás, nevelés) szolgálva vetítik ki a hiedelmet, a tudást. Így jutottunk el a folklórszövegek (mesék, mondák, balladák, gyermekmondókák) lejegyzéséhez. Az adattár tehát egy adatközlő teljes tudását tartalmazza. Ennek alapján megbízható válaszra számíthatunk abban kérdésben, hogy milyen egy néphitstruktúra belső felépítése, megszerkesztettsége. Milyen hatásokra épül ki, hogyan működik? Milyen másodlagos szövegeket, cselekvéseket szervez maga köré?

Már a gyűjtés idején világossá vált számomra, hogy az adatközlő tudása a néphit belső kohéziója meglazulásának, bomlásának jeleit hordozza. Ez azonban nem tette értelmetlenné a munkát, sőt újabb feladat elé állított. Mivel minden struktúra egy állapot kimerevítése, ilyen alapon kikövetkeztethető a változás, az átalakulás indítéka, oka, iránya, mechanizmusa.

Ezért tartottam szükségesnek a gyűjtést egy újabb szemponttal kiegészíteni. A faluban él az adatközlő lánya. Az ő hiedelemtudásának feltérképezése, a két szinkronmetszet párhuzamba állítása arra enged következtetni, hogy melyek azok a tényezők, amelyek elhatárolnak egymástól két néphitstruktúrát, illetve hogy az átvételben, a változásban milyen szabályszerűségek nyilatkoznak meg.

A gyűjtőpont, a mezőségi Detrehemtelep jórészt ismeretlen a néprajzi irodalomban.⁸ Mindössze az utóbbi évek néhány közleményére emlékezhetnek az olvasók. A Mezőség peremén, Aranyosgyérestől 10 km-re fekszik. A falut az állam építette, 1903-ra készült el 53 ház. 1903-ban 1, 1904-ben 17, 1905-ben 9, 1906-ban 26 család költözött be. 42 család Torda-Aranyos vármegyei (30 család egerbegyi, 6 aranyosgyéresi, 4 felsődetreheimi, 2 alsódetreheimi), 1 család Maros-Torda vármegyei (nyárad-szentmártoni), 10 alföldi (Komárom megyéből 5 marcellházi, 1 szentpéteri, Temes megyéből 3 vadászzerdei, 1 jászberényi) volt.⁹ Egységes kultúráról csak évtizedeken át tartó homogenizálódás után beszélhetünk. Ma már ritkán találunk a mezőségitől teljesen elütő színterületeket az ismeretrendszerben. (Ez természetesen bizonyításra vár. Egyelőre a kevés specifikus jegy közül a garabonciás-mondákat említhetjük meg, amelyeket csupán a Marcellházáról származó adatközlők ismernek.) Foglalkozás szerinti strukturálódás nem érvényesült, kizárólagosan földművesek laktak a faluban, eltekintve a mellékfoglalkozásként más mesterséget is űző személyektől. Hasonlóan egységes képet nyújtott a felekezeti hovatartozás, minden család református volt. Ma kb. 170 család lakik a faluban, anyanyelv tekintetében vegyes megoszlásban. A községközpont a 2–3 km-re fekvő Alsódetrehem. Jelenleg négyosztályos általános iskola működik a faluban. A tanulók V. osztálytól Aranyosgyéresre ingáznak. A város felé irányuló nyitottságot erősíti a felnőttek munkahelyválasztása. A férfiak nagy része, a nők közül a fiatalabbak Aranyosgyéresre vagy Tordára ingáznak. A tömegkommunikációs eszközök kihasználásának foka közepes. A városi életmódhoz való alkalmazkodás már egyre több területen megfigyelhető.

Az adatközlő Kocsis János Mezőzáhon született 1932-ben. Apja ács volt. A családban 10 gyermek nőtt fel. 1940-ben költöztek Detrehemtelepre, tanyára, s onnan később a faluba. Iskolába nem járt, tudását a falusi és tanyai környezet határozta meg. Erre az élményrétegre tevődött rá a katonáskodás hatása. A tömegkommunikációs eszközöktől mindmáig elhatárolja magát.

Az 1958-ban született lánya, Fehér Zoltánné Kocsis Erzsébet a faluban él. Az intézményesített oktatás, művelődés gyermekkorától hatott rá. Nyolc osztályt végzett, ebből négyet városi környezetben. Az újságolvasás, a tv-nézés, a kirándulás életének tartozéka.

Mindketten református vallásúak. A magyar mellett anyanyelvi szinten beszélnek a román nyelvet is. Alapvető foglalkozásuk a földművelés.

⁸ Tanulmányunk a következő helységeken végzett gyűjtésekre alapszik: Alsódetrehem (Triteni de Jos), Aranyosgyéres (Cîmpia Turzii), Detrehemtelep (Triteni-Colonie), Egerbegy (Vișoara), Felsődetrehem (Triteni de Sus), Mezőzáh (Zau de Cîmpie), Tóhát (Valea Largă), Torda (Turda).

⁹ Lovas Sándor: *A legújabb állami telepítések Magyarországon*. Darányi Ignác m.kir. földművelésügyi miniszter megbízásából írta —. Budapest 1908.

I. A körülmények „hálójában”

Cs. Pócs Éva 1964-ben tett közzé egy olyan néphitgyűjteményt,¹⁰ amelynek rendszerezési szempontja több irányban hasznosítható. A rendszer két, egymást feltételező szférából épül fel. A *világképből*, amely tartalmazza a tárgyak, jelenségek, cselekmények természetfölötti tulajdonságainak ismeretét; a tárgyak, jelenségek babonás cselekményekre való felhasználhatóságába vetett hitet; a babonás cselekmény hatóerejének, a cselekménynek az ismeretét. A másik szféra a ténylegesen gyakorolt babonás célú cselekmények, az *akciók* szférája. E szférák tovább bonthatók.

A világkép összetevői a természeti környezetre (égitestek, természeti jelenségek, állatok, növények), az emberi környezetre (emberi test, egészség-betegség, az emberi élet három állomása, az emberi környezet tárgyi világa, foglalkozások), a mitikus környezetre (ember- és természetfeletti lények, mágikus erővel bíró tárgyak), egyebekre (előjelek, álmok), más környezetek hiedelmeire (szomszéd falvak, tájegységek, nemzetiségek, népek hiedelmei), valamint az ismeretek megszerzésére, tárolására, átadására vonatkozó információk. Ezen ismeretnyalábok mindenikére szükség van ahhoz, hogy az egyén, a közösség beilleszkedhessék környezetébe, hogy tevékenységét kifejthesse.

Az akciók finalitásuk alapján a következőképpen csoportosíthatók: serkentés, rontás, gyógyítás, megelőzés, elhárítás és jósló tevékenységek. Az akciók a világkép előbb felsorolt területein érvényesülnek:

E rendszerezés rendszerjellegénél fogva egy készlet, egy corpus kötődéseit, kiépülését vetíti ki. Kitapinthatók, kikövetkeztethetők azok a gócpontok, amelyek szervező erővel rendelkeznek, továbbá az elemek közötti viszonyok.

Egy alapként kijelölt viszonyítási rendszertől a részrendszerek feltárása, valamint az alaprendszernek szélesebb rendszerekbe való beilleszkedése felé vezet az út. Amennyiben tehát egy adatközlő tudását tekintjük alapnak, releváns következtetéshez vezet e corpus szegmentálódása (az egyes témakörök kiépítettsége, töredezettsége, hiánya, elméleti és gyakorlati jellegének viszonya, merevsége vagy hiánya; a corpusnak az adatközlő kora, iskolai végzettsége, foglalkozása, vallása szempontjából történő értelmezése). Ezután szükséges/lehetséges e rendszernek a település tudáskészletébe való beépítése, a településé pedig a tájegységébe.

Egyelőre kiaknázatlan a kontrasztív elemzés lehetősége is. A rendszerszemléletű corpusok párhuzamba állítása pontosan jelzi két adatközlő, két tájegység adatkészletének sajátos és közös jegyeit.

A gyűjteménybe foglalt adatok egy egyén világképének síkmetszetét merevítik ki. Innen derül ki a rendszer rendszerjellege. Lányának tudásával való egybevetése pedig a közösség hiedelemrendszere változásának tendenciáját jelzi.

¹⁰ Cs. Pócs Éva: *Zagyvarékás néphite*. Néprajzi Közlemények, Budapest 1964.

Itt kell megjegyeznünk azt, hogy a továbbiakban nem hiedelem-elemet, hanem hiedelemszintagmát értünk hiedelmen. A hiedelemelemek száma jóval nagyobb a megnyilatkozások, a szintagmák számánál. Például az alábbi monda a következőképpen szegmentálható elemekre: „Fekete (loréma) jérce (objektéma) első (loréma) tojását (objektéma) a hunyad alatt (loréma) kötsd ki (gesztéma), kilenc hétre (loréma) kibujik belőlle egy fekete ördög (objektéma), olyan bogár (loréma). Odateszed (gesztéma) egy gondolatra, hogy mire akarod használni. — Csobán legyek, vagy — Huszár legyek, vagy — Olyan lovag, amilyen több nincs. Ke adj neki egy dógat. Ha nem, éjje megkínaz (loréma)”.

A vizsgált corpus 362 hiedelmet tartalmaz. E készlet további két corpusra oszlik. Az első az apa, a második a lánya közléseit tartalmazza.

A két corpus összevetésének első szembeszökő következtetése meglepő: mindkettő szinte teljesen azonos számú elemből épül fel. Az első 187-ből, a második pedig 188-ból! A szakirodalom hasonló vizsgálódásai fogják majd eldönteni, hogy ez a mennyiség átlagtudást, illetve átlagon aluli vagy felüli szintet jelent-e. Egyelőre csak az jelenthető ki határozottan, hogy két detrehemtelepi adatközlő néphitre vonatkozó ismereteinek átlagértéke 187,5, tehát egy ilyen mennyiségű ismeret autonóm készletet jelent.

Meglepetés továbbá az is, hogy habár a két adatközlő ugyanabban a közösségben s szoros családi kötelékben él, közös, egybevágó megnyilatkozásaik száma $[(187+188)-362=]$ 13! A két corpus tehát mindössze 13 alkalommal metszi egymást. Legkézenfekvőbb az a magyarázat, hogy az ismeretek forrása és szerveződése generációnként eltérő. (Megjegyezzük, hogy a gyűjtés azonos kérdőív alapján történt, eltérő időpontokban. Így az adatközlők nem hallották egymás közléseit, s az ismétléstől nem őrizkedhettek.)

A két corpus témakörönkénti összetétele a következő:

Témakörök	Corpusok	
<i>A. Világkén</i>		
1. Természeti világ	45	9
2. Az ember maga alkotta környezet	23	13
3. Mítikus világ	34	2
4. Fővén	16	34
5. A környékre vonatkozó ismeretek	2	1
6. Az ismeretek megszerzése	6	1
Összesen	12	60
<i>B. Akciók</i>		
1. Serkentés	13	10
2. Rontás	2	2
3. Gvógvítás	29	87
	10	23

5. Elhárítás	5	4
6. Jósló tevékenységek	2	2
Összesen	187	188

A két corpus összetételében a megnyilatkozások mennyiségében mutakozó azonosság ellenére alapvető eltérések vannak. Ha az ismereteknek a világgép szférájába tartozó részét a hit elméleti, az akciók szférájába tartozó részét pedig gyakorlati megalapozásának tekintjük, akkor ez az eltérés az elmélet és gyakorlat viszonyában mutatható ki.

Az első corpus ilyen tekintetben elméleti megalapozottságú. A közlések kétharmada tartozik a világgép szférájába, s csupán egyharmada az akciókéba. Ha az ismereteket az egyén és világ viszonyaként fogjuk fel, akkor az ilyen típusú struktúrát értelmező, statikus struktúrának nevezhetjük. E struktúra előnye, hogy a környező világ megismerését, értelmezését, az ismeretlen hatások kiküszöbölését teszi lehetővé.

A második corpus a világot ismertnek fogadja el, a hangsúlyt az átalakíthatóságára, az egyén és külvilág aktív kapcsolatára helyezi. Ezért, az előbbivel ellentétben, dinamikus struktúrának nevezhető. E corpus belső szegmentálódása az előzőnek a fordítottja: 60 ismeret értelmezi a világot, 128 viszont cselekvési lehetőségekre vonatkozik.

A továbbiakban az egyes corpusok belső szerveződését vesszük szemügyre.

Az első corpusban a világgépet meghatározó valóságsszféra a természet, ami után integrálódó emberi világ következik. S nem elhanyagolható a természetfeletti lényekre, emberfeletti erejű személyekre s a hétköznapi jelenségekre vonatkozó ismeretek mennyisége sem.

Az elmondott élettörténet révén lehetőségünk nyílik a fentebbi adatok némelyikének helyességét alátámasztani. S a következtetések bizonyára általánosíthatók a paraszti világgépre. A környező világ megismerése létfeltétel az egyén, a közösség számára. A tükrözés feledata e feltételek kiismerése az élhetőség, a felhasználhatóság érdekében. Nem érdektelen e kérdéskör szegmentáltságának ismertetése:

Égitestek, természeti elemek és jelenségek	20
Növények	3
Állatok	20
Élettelen anyagok	2
Összesen	45

Mit jelentenek ezek a számok? Egyrészt azt, hogy a parasztember a természeti jelenségeket nem hagyja magyarázat nélkül, valamint azt, hogy a világgép foglalkozásközpontú. Jelen esetben az állatokra vonatkozó információk nagy száma a bizonyíték e kijelentésre.

Az adatok témakörönkénti eloszlása kiegyensúlyozottnak nevezhető. Egy témakör sem marad fedezetlenül, de ugyanakkor egy sem duzzad fel

aránytalanul. E sajátosságot a felnőtt falusi ember világképe jellemzőjének fogadhatjuk el.

Az Akciók fejezet témakörei közül kidolgozottság szempontjából első helyen a gyógyítás áll, utána következik a serkentés, a megelőzés és az elhárítás. E rangsorolásnak önmagában tulajdonképpen alig van hírértéke. Az itt szereplő számokat a világkép fejezet kihívás-, veszélyhelyzet-jellegű adatainak számával kell összevetni. S akkor derül ki, hogy az egyén mennyire uralja természeti és társadalmi környezetét, mennyire ura saját sorsának. A helyzet a legoptimálisabb akkor lenne, ha minden kihívásra lenne kidolgozott megelőzés, elhárítás vagy gyógyítás típusú válasz. Ez azt jelentené, hogy az emberi lét egyensúlyát semmilyen veszély nem fenyegetné. Az ehhez adódó serkentés típusú információk pedig a környezetnek a szükség szerinti befolyásolhatóságát tennék lehetővé. Ez azonban jelen esetben nem így van. Nem küszöbölhető ki minden veszélyhelyzet. Az viszont lényeges következtetésként emelhető ki, hogy a legnagyobb számú cselekvéstípus a gyógyítás. Ha a gyógyítást, megelőzést és elhárítást védekezés típusú cselekvésnek fogjuk fel (hiszen mindenik cselekvés kihívásra adott válasz), a serkentést, rontást és jóslást pedig kezdeményező, támadó típusú cselekvésnek, akkor a következő arányt kapjuk: védekezés/kezdeményezés = 44/17. Amiből következik, hogy az adatközlő még nem jutott el a környezettől való függetlenség fázisába.

A második corpus *Világkép* fejezetén belül túlsúlyban vannak a közvetlen környezetre vonatkozó ismeretek (Előjelek, álmok: 34; Az ember maga alkotta környezete: 13; Természeti világ: 9). A többi témakör csupán egy-egy információval van jelen. Bizonyára összefüggésben van ez az aránytalan megoszlás az adatközlő életkorával és nemével. Az *Allatok*, *Természetfeletti lények*, *emberfeletti erejű lények* fejezetben például elvéte fordul elő néhány információ. A fiatalkorú nő tudása tehát elsősorban azokból az ismeretekből áll össze, amelyekre addigi élete során már szüksége volt. Innen már egy más jellegű következtetés is levonható: a népi kultúrát nem általános műveltségként sajátítja el az egyén, minden eshetőségre felkészülve, hanem csak szükség esetén épülnek be az elemek a tudáskészletbe.

Az akciók közül, akárcsak az előbbi corpus esetében, a gyógyítás, a megelőzés és a serkentés áll fő helyen.

A corpusok tartalmi szegmentálódása következtetni enged arra, hogy a népi kultúrának melyek azok a fejezetei, amelyekben a férfi a „szakember”, s melyek azok, amelyekben a nő. A természeti világ, a hiedelemlények, a gazdaság határozottan a férfi érdeklődési körébe tartozók (égitestek, természeti jelenségek 15/3 információ, időjóslás 5/2, növények, állatok, élettelen anyag 25/3, emberfeletti erejű és természetfeletti lények 24/2). A férfi ismeri a növények és állatok eredetét, a csillagok elnevezését, a hiedelemlények megjelenési formáját. Nem véletlenül, hiszen az ő élettere nyitott, mondhatni a gazdasági udvar és a természet. A nőnek mindössze szórványos ismeretei vannak ezeken a területeken. Mindössze a

gyógyítással, szüléssel, temetéssel kapcsolatos ismeretek duzzasztják némiképp ezt az ismerettárat. Az előjelek ismeretében viszont a férfi messze elmarad a nő mellett. A férfi adatközlő 16 szerencséével, vendégvárással, halállal kapcsolatos ismeretével szemben áll a nő tematikailag, mennyiségileg gazdagabb készlete (szerencse-szerencsétlenség, életkor, házasság, szerelem, betegség, halál stb., összesen 34 információ).

Az ismeretek megoszlását, a férfi- és női tudás különbözőségét figyeljük meg az akciók körében is. Az első corpus a serkentés fejezetben főként gazdálkodással (kotlóültetés, fojtás, állatgondozás, kenyérsütés), a második corpus pedig főként szüléssel, csecsemőgondozással, kozmetikával kapcsolatos ismereteket tartalmaz. Úgy tűnik, az állatgyógyászat szinte teljesen a férfi, az embergyógyászat pedig szinte teljesen a nő hatáskörébe tartozik. Az embergyógyászattal kapcsolatban megkockáztatunk egy másik észrevételt is: a fiatal adatközlő nem vállalkozik a betegség meggyógyítására, általában csupán a fájdalomcsillapításra, apróbb balesetek elsősegélyezésére. Ezek a teljes kezelés részmozzanatai csupán. S közülük jó néhány orvosi javallat. A férfiközlések viszont (igaz, más generáció is!) a betegség archaikus módon történő frontális gyógyításának lehetőségét állítják. A prevenciók szintén különválnak: a férfi ismeri a gazdasággal (állat, madár), a nő pedig a terhességgel, gyermekneveléssel, házimunkával kapcsolatos tudnivalókat.

A corpusok mennyiségi alapon történő összevetése után lássuk a minőségi különbségeket.

Az előbbieken felvetődött már az a gondolat, hogy a néphitstruktúra virtuálisan akkor teljes, ha lehetőséget nyújt a világ értelmezésére, a problémahelyzet felismerésére, a környezet befolyásolására, a veszélyhelyzet megelőzésére, illetve megszüntetésére. Egy problémaláncnak tehát a következő elemekből kellene kiépülnie:

1. eredet;
2. leírás, megnyilatkozási forma ;
3. serkentés;
4. megelőzés;
5. elhárítás;
6. gyógyítás;
7. az információk eredete;
8. az információk alkalmazottsága;
9. exogén értelmezések, megoldások.

Az igézés problémalánca például a következőképpen állítható össze Kocsis János közléseiből:

1. *(Az igézőnek)* „olyan ereje van, nem tudja, hogy igaz. Az isten adta így. Csak erőssen megnéz valamit. Régebb azt mondták, hogy akinek összenőtt a szemöldöke. De nem csak az. Nem lehet tudni rolla.”

2. Rosszullétben, ájulásban nyilvánul meg („*Ecce csak leesett*”). Embert is, állatot is meg lehet igézni.

3.” *Erössen megnéz valamit.*”

4. „*Ide előre középre vót akasztva egy tötöttoll, azt mondta, hogy ne igízzék meg.*”

5.—

6. „*Vesze vizet egy férfi csuporra. Kilenc gyufát ke gyutni, s dobad belé. Mondad, minden szóra egy gyufa. »Atyánok, Fiúnak, Szentléleknek nevibe. Ámmen. Aki (János)t megígizte, ha fehérnép, hulljan le a csicse, ha férfi, szökjen ki a szeme. Aki eztet megígizte, kígyófasz a szeme közé«. Ha meg van igízve, a szén lemenyen. A betegge háromszo ke itatni egy-egy kicsit, békenik a tenyerit, fejit, szivit, a többit is lehet, hogy hamarább gyógyuljon. A többit az ajtó sarkáro vagy a kutyáro öntik A kutyát nem fogja az igízés”. „Régebb kilenc fehérnép béköpett a mejjibe s helyrejött.” „Régebb minden vasárnap vót tánc, aztán megtörtént, hogy valamelyiket megígizték Mi rendre mind béköptünk a mejjibe, attó helyrejött.” „Amelyik megígizte, az ke köpjen hármot a mejjibe”.*

7.—

8. Alkalmazza.

9.—

A lánc bármelyik elemének hiánya a problémakör töredékes voltát jelzi. Igaz, az egyes elemek hiánya nem azonos súlyosságú.

Az ismeretek láncszerű elrendezésére való törekvés az I. corpusban figyelhető meg. Itt körvonalazódik az az igény, hogy a valóság értelmezhető és átalakítható legyen. Tulajdonképpen az ilyen láncok sokaságából épülhet fel a paraszti kultúra valóságmodellje. Azonban amit itt láthatunk belőle, az nagyon is töredékes formája. A töredékes jelleg meggyőző példája a II. corpus. Az ismeretek elszigeteltek, témakörönként egyediek, az adatközlő nem törekszik az ismeretláncok kiépítésére. Az ismeretek csupán mozaikdarabjai egy valóságképnek, amelynek belső összetartó erői hiányoznak már. Ennek az alapvető erőnek a hiánya jelzi, hogy az adatközlő nem a népi világgép alapján értelmezi a világot, s cselekvésprogramjai sem innen származnak. E töredékek tényleges tudáskészletének peremén foglalnak helyet. A hivatalos információterjesztés hatására más jellegű valóságmodell alakult ki az adatközlő tudatában, a népi kultúra elemei nem szervesen épülnek be a rendszerbe.

Melyek a világgépnek azok a területei, ahol tovább élnek a hagyományos ismeretek? A természeti világgal kapcsolatos eredetmondák, leírások (égitestek, növények, állatok), az ember alkotta környezete, mindennapi elfoglaltságai (állattartás, szövés, sütés), az emberi élet fordulói (szülés, halál).

A szövés hiedelemköre például a következő elemekből épül ki: az osztováta felállítására vonatkozó tiltás („*Kedden és pénteken nem szabad felállítani az osztovátát, nem lesz szerencse*”), a nyüstkészítésre vonatkozó előírás („*Nyüestet nem szabad csinálni, csak léánykorodba. Ha akko csinálsz, miko férhez menté, meghal az urad*”), csíp vessző jóslásra való felhasználása („*A férhezadó léány a lábo közé fogta a csíp vesszőt, kiment vele, ha férfit látott, abba az évbe férhez ment*”), szövéshez kapcsolódó román szokás

(„Miko szönnék, a románok úgy köszönnék, hogy: - Să vă crească roștii mare.”). Vagy még terebélyesebb a tehén köré rendeződő hiedelmek készlete: a tehenek beszélgetésére vonatkozó ismeretek („Minden újévbe a marhák beszélnek Miko mullik az év s jön a másik, akko diskurálnok a marhák Kicsi gyermek vótam, akko mondták, én nem hallottam soha, nem tudam, mirő”), a tej minősége („A tehény, amelyik jó tejet ad, sovány ke legyen, me a zsírjába adja le. Most mondta Sz. F. A Ny.-é kövér, annak nem jó a teje.”), serkentő eljárás („Fojatás előtt semmit, utánno a hátáro ke önteni egy veder vizet, hideget, egy botta dörzsölni, hogy fogja meg a hornyút. Azt mondták, ameddig görbe, evesztetheti”), a tehén táplálása („A marhának nem jó a cukorrépa, csak három-négy. Ha többet adsz, elapassza a tejit, cukros lesz a vére. En is megjártom ecce, egy detrei ember mondta, hogy adjunk neki sós lisztet, a só helyrehozza. Egy hétig nem adott tejet.”), tejhozam biztosítása („Az első tejbő csináltak gurásztát, harmadik nap kilenc gyerek körbeülte a fazakat, ettünk, tettek a fejünkre is. (Valaki imádkozott?) Imádkoztak is valamit. Hogy sok teje legyen. „[K.J.] „Miko lebornyúzott a tehény, az első tejbő ke vinni valakinek a szomszédba. Miko odaviszed, nem tötik ki az egészet, egy ujjnyit vagy kettőt hagynak benne, nem mossák ki, hogy ne maradjon ott a teje.”[F.E.]”), borjú járását serkentő eljárás („Miko megbornyúzott a tehény, kipucoljuk a bornyúnak a lábát, hogy ne legyen telitalpú, beléteesszük egy vederbe, ráfejjük a tejet, s a tehény megissza. Ettő indul meg a tehény teje. Olyan (a tej), mind az enyv, miko kidugul a csicse. Addig nem lehet használni”), betegségének gyógyítása (ha szája és körme fáj, kékkövvét kötnek rá, ha behasadt a körme, harapófogóval levágnák. A lépdaganat „új fűtő. Az árra meg ke szűrni a lépet. Megszámolod az ódalbordáit, hármot s a negyedikbe béüted. Tartassunk mindig külön tiszta árt neki. A határon ha látod, hogy beteg, vesze egy követ s avva üted.” „Ha tehény fepuffad, fickavesszőve vagy kenderre feköttettük a fejit, a szarváig, a száját békötöttük, hogy ne lélegezzék s rágjo a ficfát, az aztán meghajtsa a ganét. A hátáro lepedőt tettünk, s öntettük rá a hideg vizet. A lepedő fetartatta. Ha így se ment, akko bényúltunk a seggibe, így könyökig, s akko megindul a gané.” „Ha gilisztája van a tehénynek, sós lisztet ke adni neki.” „Ha a menyét megharapja a tehény tögyit, menyétbörre ke megdörzsölni.”[F.E.] „Tesznek guzsalyt fe a gerendához, s mind ütik bé a villát a tehény hátuljához a földbe.” „Miko evitték a tehénynek a tejit, egy-egy öregasszony tett egy guzsalyt vagy egy pácát a tehény feje felé, rajta vót egy kicsi kender, s mondott valamit”), a lépfene (nem gyógyítható), tej visszahozása („Ha a fecske átrepül a tehén alatt, véres lesz a tej. Aztán magató visszarepül”), kés, villa tejbe tevésének tiltása („Nem szabad a kenyeret késse vágni, csak kézze aprítani a tejbe, me a tehénynek hasad össze a csicse.”), pók megevésének tiltása („A pókot ha megeszi egy tehény, azonna megdöglük”), tej és tejföl felhasználása gyógyításra (a csipára tejet csepegtetnek [F.E.], a gyermekágyas anyának tejet kell innia, hogy legyen teje [F.E.]).

Hogy miért éppen e témakörök megterheltsége nagy, az érthető. Az életforma változása miatt perifériára szoruló vagy elsorvadó foglalkozások hiedelemkészlete is széthull. A szájhagyomány, a közösségi memória tehát csak a funkcionális ismereteket tárolja. A változás lépcsőzetesen történik. A két corpus közötti leglényegesebb különbség éppen itt ragadható meg. Az idősebb adatközlő a hagyományos paraszti életformába született bele. Tudása ilyen körülmények között épült ki. A jelenlegi fázisban tudásának „erővonalai” a gyakorolt cselekvések mentén alakultak ki. E szférákat a gazdagság és minőségi épség jellemzi (pl. állattartás, növénytermesztés, időjárás, természet- és emberfeletti lények). Ezekhez az erővonalakhoz kapcsolódnak lazán a gyermekkorban vagy az élet során hallott ismeretek. Ezekre a töredékes jelleg jellemző (pl. előjelek, álmok).

A második generációnak már nem lét- és kulturális élménye a hagyományos paraszti életforma, ezért tudáskészlete, világképe már egyáltalán nem tartalmazza az előző fázis töredékeit. E corpusban a töredékek az előző fázis alapismereteiből kerülnek ki.

A faluközösség életképes információs és kommunikációs hálózata miatt az új információk hamar beépülnek a közösség világképébe. Hagyományos paraszti közösségben vagy hagyományőrző tájegységen ezért egységes a világkép. A nemek, felekezetek, különböző foglalkozások rendelkeznek ugyan specifikus jegyekkel, elemekkel, de ezek a világkép szervezőelvét nem érintik. Akkor viszont, amikor az exogén hatások száma nagyon megnövekszik, a világkép koordináta-rendszere is módosulást szenved. Ez a változás észrevétlenül is bekövetkezhet, de gyakran vízszintes/függőleges irányban látványos szembefordulást válthat ki. Erről a jelenségről írja Tomka Miklós: „Bizonyos idő s a velejáró változások után a szimbolikus értelmi világ identitása is kérdésessé válik annak ellenére, hogy a védelmére és képviselőjére alakult intézmény ennek legritkábban ébred tudatára (— a reformátorok annál inkább).”¹¹

A lényeges változás a világkép válságát idézi elő. Egy személy tudatában egymással szemben, egymás mellett élnek a különböző eredetű elemek, a közösségen belül a hagyományos és városi típusú normák keverednek. Az exogén tudás a társadalmi élet pereméről központi helyre kerül, a hagyományos tudást kényszerítve veszélyeztetett helyzetbe. Ez az utóbbi évtizedek paradigmaváltása: az ifjúság teljesen exogén forrásból (iskola, mass media) építi ki világképét, a hagyományos tudást csupán az idősebb generációk éltetik.

A hiedelemellenes magatartás számos nyelvi megnyilatkozásban tetten érhető. „*Hallattam, de nem vagyok benne biztos*” — mondja K.J., lánya pedig hiedelmet és meggyőződést állít szembe a következő közlésben: „*A halottat nem szabad megfogni, nem lesz ereje a kezednek. De én mindig megfogtam, másképp nem tudak nyugodni.*”

¹¹ Tomka Miklós: *Vallási hiedelmek és nem vallási hiedelmek*. Előadás A hiedelmek természete, szerveződése és szerepe a mindennapi tudatban c. munkaértekezleten. Visegrád 1975.

Összefoglalásként azt mondhatjuk el, hogy egy közösségen belül nincs olyan uniformizált világkép, amely minden egyén tulajdonát képezi. A közösség egyedei csupán világképváltozatokkal, egyéni világkép-realizációkkal rendelkeznek. Módosulásokat a kultúra síkmetszetében a nemi, foglalkozásbeli (s bizonyára földrajzi, vallási, etnikai stb.) különbségek, vertikálisan pedig az életforma változásai eredményeznek. Ami tehát pl. egy férfi világképében alapismeret, az a vele egy időben élő nő számára periférikus tudás lehet. Vagy ami egy egyén fiatalkorában alapismeret, az 20—25 év múlva perifériájára kerülhet. E változások mind a mennyiség, mind a minőség kritériuma alapján kimutathatók, továbbá mind az elemek, mind a világkép szintjén.

A változások a meglévő struktúrát mindig megbontják. A feleslegesnek bizonyuló tudáselemek az idő múlásával lemorzsolódnak. Az itt vizsgált corpus jellegénél fogva nem bizonyítja, s így csupán feltételezésként kockáztatható meg, hogy e változás a világképváltozatok számának leépülését eredményezi. Ilyen értelemben jelképesnek tekinthető, hogy a második corpusban egyetlen megnyilatkozás található a hagyományos ismeretek megszerzésével, átadásával kapcsolatban.

Az előbbieken a töredezettséget gyakran említettük. Milyen formái vannak? Az adattár alapján a következőket említhetjük: megvan az ismeret, de nem kapcsolódik hozzá a meggyőződés; megvan az ismeret, de nem alkalmazza; felismeri a jelenséget, nem ismer cselekvésmodellt; rendelkezik a cselekvésmodellel, de nem ismeri fel a jelenséget; csak a helyi, sajátos, időszerű értelmezési és cselekvési lehetőségeket és normákat ismeri.

II. A hagyomány „hálójában”

A paraszti kultúra elemeinek szívósságát látva, indokoltnak látszik a magyarázatkeresés. A kérdés két irányba sarkítható. Mivel magyarázható az, hogy a közösség önazonosság-tudata kialakul és generációról generációra újratermelődik? Illetve egy adott kulturális érték- és viszonyrendszerbe születő egyén számára a viszonyulásnak milyen lehetőségei biztosítottak a közösségben? A kulturális szabadság mennyiben jelent feltétlen azonosulást, s mennyiben devianciát? S e kérdést folytatva: ez az elhajlás mennyiben kreativitás, s hol a határ, amin túl hagyománytagadás?

Már régen köztudott, hogy a közösségi élet vélekedés- és viselkedésmodellt nyújt az egyednek, s így spontánul szerveződő és működő intézmény szerepe van. Információval és cselekvési programmal látja el az egyént, helyesbíti és bünteti megnyilatkozásait. Amennyiben azonban az egyén nem fogadja el az érvényben levő normákat, vagy a kultúra, vagy a társadalom, vagy egyszerre mindkettő perifériájára tolódik. E deviancia azonban kötelező módon visszahat a közösségre és annak kultúrájára.

Az etnopedagógiai folyamat irányítója elsősorban a család, azután a szélesebb közösség, az egész falu. A család szerepéről mondja Kocsis János: „*Nállunk édesapám télen csak ezeket csinálto. Tanított. Van, amelyik felveszi, van, amelyik nem...*” Ugyanezt a szerepet játszotta el ő is szülőként. Lánya is emlékszik arra, hogy „*miko kicsik vótunk, minden este mesemondás vót, hogy tanuljuk meg*”. A közösség hatásáról nagyon sokszor a megnyilatkozások nyelvi realizálódása is árulkodik. A tudás egy-egy eleme olykor egy életen keresztül egy verbális élményhez, egy személyhez kötődik. Némely példa: „*A testvérem főzte az ebédet...*”; „*Most mondta Szász Feri...*”; „*Édesapám mondta...*”. Általánosabb, elmosódottabb az élmény, mikor egy egész korosztálynak tulajdonítja az adatközlő a tanítást: „*Tanítottak a szüleink...*”; „*Mondták régebb az öregek...*”; „*Így tanítottak az öregek...*” A közösség egységes vélekedését konnotálja a többes szám harmadik személyű igehasználat is: „*Azt mondják...*”; „*Kicsi gyermek vótam, akko mondták...*”

Ezekben az esetekben a közösségileg elfogadott, gyakorolt vélekedések norma értékűvé válnak. Ezek a tulajdonképpeni hiedelmek, amelyeket az egyén igazolatlanul másoktól átvesz.

A hagyományba való behelyezkedést nem elméleti felkészítésként kell elképzelni. A norma általában a mindennapi gyakorlatban érvényesül, tudatosodik. Ezzel magyarázható a paraszti világkép példázatjellege. Gyűjtés során nagyon gyakran tapasztalható, hogy az adatközlő a feltett kérdésre élménytörténettel válaszol. A történet foglalatja a normának. A személyesség függvényében a történet hol memorat (személyes élmény), hol pedig fabulat (másoktól hallott történet). Az esti mesélés, amire Kocsis János hivatkozik, nem azonos a mai mesemondással. Elsődlegesen nem a szórakoztatást, hanem az oktatást szolgálta. Ugyanilyen jellege volt paraszti környezetben az esti és a vasárnap délutáni beszélgetéseknek. Ezek tették lehetővé, a verbális élménykeltés által, a tapasztalat, az élmény szférájának kitágulását. Térben és időben hiába távoli a megtörtént eset, az egyén számára mégis a normát igazolja.

A hagyomány normajellegét a nyelvi megfogalmazás is jelzi. Az olyan mondatok, mint „*az első tejibő ke vinni valakinek*”; „*Miko mész e otthonrá, mondad...*” — egyetlen lehetséges megoldásként ajánlják a normát. A normává válás alapja a gyakorlat.

A hagyománymódosítás és/vagy tagadás hol az egyéni kezdeményezésből („*kutatás*”, megfigyelés, tapasztalat), hol a hagyománytól teljesen eltérő, idegen, exogén hatásból ered.

A népi tudás, népi világkép se nem elszigetelt se nem zárt, hanem nyitott rendszer. Rugalmas, alkalmas új elemek, elemsorok megalkotására, kifejlesztésére, mind pedig új elemek asszimilálására

Kimondott kutatásról nem beszélhetünk ugyan a népi kultúrában, de az új normák kidolgozása erősen hasonlít ehhez a helyzethez. Ugyanis adódnak olyan helyzetek, amikor a hagyományokat ismerő egyén magára marad. Ilyenkor kénytelen maga új normát, értelmezési struktúrát kialakí-

tani. Ha a hagyomány nélküli cselekvés, vélekedés beválik, az egyéni kezdeményezés normává válik. Ez először megmarad az egyéni világkép szintjén, de utólag átkerülhet a közösség normarendszerébe. Erre utal az olyan közlések nagy száma, amelyek a vélekedés- vagy cselekvésnormát személyhez kötik (pl. „*A gyárbo van egy ember...*”; „*Az öreg Cs. ecce vasárnap ment e disznót vágni...*”).

A hagyományos paraszti életnek e jelenség lényeges jellemzője volt. A társadalmi élet irányítása tekintéllyel rendelkező „szakemberek” kezében volt. A népi orvos (kuruzsló), az igéző, a halottlátó stb. titkos forrású szellemi tőkével rendelkezett, ez biztosította tekintélyét és megélhetését. E tudás akár a saját maga által kidolgozott normákból (pl. *mokány orvos*), akár az örökölt, megszerzett tudásból, képességből állt (pl. *prikulics*, *igéző*, *kenőasszony*). A tekintélyt és megélhetést biztosító tudást ezek az emberek őrizték, a közösség tagjai mindössze a cselekvések látványos külsőségeit ismerhették meg. Erre utalnak olyan kijelentések, mint „*Tóháton vót egy asszony, az bontott ki ilyeneket*”; „*Édesanyámnok vót egy kománéja...*” Ilyen esetekben a lényeg rejtve marad a látszat, a dolgok felülete mögött.

Az újítások másik része idegen, külső, exogén forrásból ered. Az adatközlő életútja is számos ilyen példát tartalmaz.

E jelenségeket szemléltetik a következő esettanulmányok:

A szent ember

A „szent ember” hiedelmek mind a faluban, mind a környéken ismeretlenek. Mezőségi gyűjtésem során sehol nem hallottam hasonló mondákat. A kérdés az, hogy a hiedelemkör milyen mértékben kötődik a hagyományokhoz, s mennyire tér el tőlük.

A megnyilatkozások a következők:

„*Rendes ember vót, csak nagyon szent, nagyon rendes. E vót rejtőzve, az isten próbálto ott fenn a mennybe. Aztán mondta, hol járt, adatt példákat az embereknek Az isten adatt példákat, csudákat. Az öregebbek vótak, három-négy napra rejtőtze e.*”

„*Vót amelyiket etemették, s a földbe fetámadott s kiábált. Itt a faluba nem vót, me amicsa mucsakság van itt! Neki annyi vót, mind egy éjje. — Sok álmokat álmodtam, sokat láttom. — Mégis mit? — Né, milyen példákat mutatott Jézus.*”

„*Vót egy fiú, e vót rejtőzve. Aszitték, meghalt. Aranyórávo, mindenne, etemették Éjje csak kopogtat. — Ki az? — Én vagyok, a fiatalak — A mi fiúnk meghalt, a tennap temettük. — Én vagyok, feltámadtam. — Csak regge, hogy béeresztették, látták, hogy ő az. Megcsókolták, mondta, hogy járt a mennybe, mit látott. Meg vót halva, s szíve élt, a lelke járt a mennybe.*”

A hiedelemkör funkcionális releváns elemei a következők:

1. specifikus jegyek hiánya („*rendes ember vót*”);
2. vallásosság („*nagyon szent*”, „*az isten próbálta*”);

3. korrektség („*nagyon rendes*”);

4. a „*rejtőzés*”, a révülés képessége („*e vót rejtőzve*”, „*meg vót halva, a szíve élt*”, „*három-négy napra rejtőztek e*”, „*járt a mennybe*”, „*a lelke járt a mennybe*”, „*az isten próbálto ott fenn a mennybe*”, „*sok álmokat álmodtam, sokat láttom*”);

5. hírmondói, példamondói, látnoki szerep („*adatt példákot az embe-
reknek*”, „*az isten adott példákot, csudákot*”, „*mondta, hogy járt a mennybe,
mit látott*”);

6. azonosítatlan tér-idő dimenzió („*itt a faluba nem vót, me amicsa
mucsakság van itt!*”).

1. A hiedelemkör első jellemzője elhatárolja a szent embert azoktól a természetfeletti erővel rendelkező személyektől, amelyek predesztinálva vannak egy bizonyos szerepre, s a közösség ezt születésüktől fogva tudja is. Ilyenek a foggal születő garabonciás, a hat ujjal vagy hetediknek születő jós, az összenőtt szemöldökű igéző, a farkkal születő prikulics. Ilyen lényekről mind a faluban, mind a Mezőségen, mind az egész magyar nyelvterületen sokan ismernek mondákat.

Révülésük, látszathaláluk épp ezért annyira megtévesztő, hogy a transzban lévő szent embert olykor el is temették.

2. E tulajdonság tulajdonképpen egyszerű keresztényi kvalitás. Az istenbe, az isteni gondviselés igazságosságába vetett hitet jelenti.

A hiedelemkör ezen eleme tartalmi szempontból elüt a népi hiedelmektől. Hiszen a hiedelmek a csodás elemet eredetileg nem kapcsolják össze a keresztény hittel, vallásossággal. Formai szempontból viszont egy töről fakad a többi hiedelemmel: helyessége igazolatlan, s mégis kétségbevonatlan.

3. A harmadik tulajdonság egyszerre társadalmi és keresztényi sajátosság. Az együttélés alapnormáinak, a tízparancsolatba foglaltaknak a betartásáról van szó.

A két utóbbi tulajdonság ellentétbe állítja a szent embert a hiedelemlényekkel. Míg a hiedelemlények predesztinálva vannak sorsukra, szerepükre, a szent ember élete folyamán akarata, szándéka függvényében válik alkalmassá a szerep teljesítésére.

4. A révülés, a rejtőzés motívuma formai szempontból az álmodással, az élőhalottsággal, tetszhalottsággal áll rokonságban. Mindkét értelmezés reális biológiai folyamatokat takar, a primitív köztudat azonban mindkettőhöz járulékos hiedelemmotivációt tapasztalt. A hiedelem alapja az a hit, hogy a lélek a testtől függetlenül élheti a maga létét, ideiglenesen eltávolodhat a testtől.

Tartalmi szempontból a hiedelemelem a sámánizmussal áll nagyon közeli rokonságban. A rítus folyamán a léleknek a testtől való eltávolodása egy bizonyos cél érdekében történik.

5. E látnoki szerep formai szempontból a jövendőmondó, a halottlátó hiedelemkörét metszi. Ezek azonban a faluban és környékén ismeret-

lenek. Mindössze egy gyakorlat őrződött meg napjainkig is a faluban: a tolvaj kilétének megállapítása.

Tartalom szerint ez az elem is teljesen egybeesik a sámánisztikus gyakorlattal. A transz célja a természetfeletti erővel való kommunikálás lehetővé válása.

6. Az események körülményeinek törlése, elhomályosítása ismert eljárás a népi epikában.

A hiedelemkör tehát két szemantikai elem, kulturális motívum összekapcsolásából épül ki. Az egyik a hagyomány, a lélekhit, amely jelen esetben megtisztul járulékos elemeitől. A másik az újítás, a vallásosság sajátos formája. S itt szükséges elmondani azt, hogy a Mezőségen a magyar ajkú lakosok nagy része református vallású. Az utóbbi évtizedekben azonban megnőtt a szekták, a szektások száma. Ezeket az intenzív vallásos életet élő embereket nevezik hívőknek. Az előbb közölt mondákban helyenként felismerhető a hívők szemlélete: a biblia előírásaihoz való szigorú ragaszkodás, az Istentől való csoda, eligazítás várása; az Istennel való társalgás képessége; a nem-hívő környezettel szembeni megvetés.

A szektás vallásossággal való rokonszenv az önéletrajzból világosan kiderül. Kocsis János édesanyja szombatista volt, magának is szándékában állt azzá lenni, csupán szolgálata akadályozta meg ebben.

Hagyományörző vagy -sértő-e az adatközlő magatartása? Deviánsnak semmiképpen sem nevezhető. A hagyományok talaján álló ember jogot érez az elemek újrendezéséhez. Az eredmény gazdagítja azt a készletet, amely a kiindulópontot képezi.

Kenyérsütés napja

„Mutatkozott egy nap, akko nem süített. Édesanyám szombaton nem süített. Ecce befutott egy tyúk a kemencébe, másko a kakas mind levette a bőrt a fejemről. Szombaton nem süített többet.” „Édesanyámnok megmutatkozott, hogy szombaton nem süített. Mindig lett valami. Ecce engem szinte megöljen a kakas. Az istennek meg kellett adni. Aztán áttért, szombatista lett. A feleségem se süit.”

A fenti két megnyilatkozás ugyanattól az adatközlőtől származik. Ugyanazt a hiedelmet fogalmazta újra eltérő időpontokban.

A szövegen belül két szemantikai szintet különíthetünk el. Az első a konkrét helyzetet teljesíti ki, a szombati sütés következményeit, illetve az előjelek alapján levont következtetést. Az első szintet felépítő elemeket irreleváns elemeknek nevezhetjük. Egyik részük pusztán nyelvi építőanyag (texturális elem), másik részük a konkrét helyzetre utal (szituacionális elem). A második szint az elsőre ráépülő általánosítás, hiedelem. A szakirodalom szerint a második szint összetevői a tárgyi elemek (objektéma), a mozdulatok, cselekvések (gesztéma), a kötött szöveg (textéma), valamint a hiedelemelemek (loréma).

Az előbbi szövegek elemei a következőképpen csoportosíthatók:

Texturális elemek: *egy, akko, ecce, másko, többet, hogy, mindig, ecce, engem, aztán.*

Szituacionális elemek: *édesanyám, befutatt egy tyúk a kemencébe, a kakas mind levette a bőrt a fejemről, lett valami, szinte megöljen a kakas; áttért, szombatista lett, a feleségem se süt.*

Objektéma: —

Gesztéma: *nem süített, nem süített, nem süített, nem süített.*

Textéma: —

Loréma: *megmutatkozott, nap, szombatan, szombatan, megmutatkozott, szombatan, az istennek meg kellett adni.*

(Természetesen a szituacionális elemek tovább bonthatók alsóbb szintekre. Találhatók közöttük olyanok, amelyek texturális elemek, s olyanok is, amelyek az első szint objektémái, gesztémái. Minthogy azonban a hiedelemkör szempontjából irreleváns elemek, lemondunk az öncélú szabályosságról.)

A releváns elemek leltárában nemcsak a pontosság kedvéért tüntetjük fel az ismétlődéseket. Az ismétlődés hírértéknövelő eljárás.)

Az irreleváns és releváns elemek szintje a helyzet és a törvényszerűség szféráját építi ki. Az adatközlő tudatában a hiedelemkör a következőképpen áll össze:

A népi hiedelmek egyik alapelve, hogy ami szabályosan ismétlődik, az törvény, s mint ilyent, tiszteletben kell tartani. Azaz a törvény „*megmutatkozik*”. Jelen esetben: van egy nap, amikor nem szabad sütni. Ez a nap, az ismétlődések ezt bizonyítják, a szombat. Ez isten akarata, s „*az istennek meg kellett adni*”. A baj, a veszély tehát megelőzhető, ha a sütésre nem szombaton kerül sor.

Ezt a hiedelemláncot támasztják alá, szemléltetik a szituacionális elemek: az édesanya kétszeri tapasztalata, a tyúk pusztulása és a gyermeket ért baleset a szombati sütés idején. A következtetés így fogalmazódik meg: a szombati sütéskor „*mindig lett valami*”. Innen az ismétlődő véletlen törvényerőre emelkedik, az édesanya már mint törvényt adja át a hiedelmet. Menye, aki a következő korosztály tagja, ellenőrzés nélkül tartja be.

Melyek azok a hiedelemparadigmák, amelyek az etnophorban (jelen esetben az adatközlőben és édesanyjában) kialakítják az érzékenységet a hiedelemalkotás iránt, majd a tapasztalatot megerősítik?

A hiedelmek egyik szervezőeleme az idő. Vannak napok, periódusok, amikor valamit nem szabad végezni, illetve amikor valamit el kell végezni. Például ünnep első napján asszonynak nem szabad látogatóba mennie, újesztendő napján nem szabad szárnyashúst enni, pénteken böjtölni kell stb.

A népi vallásosság szerint vasárnap tilos a munkavégzés. (Pl. disznóvágásra vonatkozó tiltás.) Magyar nyelvterületen sok helyt ismert a szombati nappal kapcsolatos hiedelem is. A fiatal adatközlő ezt így fogalmazza meg: *Szombat szent nap, akko vágezte bé az Isten a teremtést, azé süit*

ki a nap.” A szombati munkavégzésre vonatkozó tiltást Kocsis János vallo-
másában is olvashatjuk. Szombatos prédikátorok tanítása alapján erősö-
dött meg édesanyjában is, benne is ez a meggyőződés.

Hogy a hiedelemgenerálás nemcsak az adatközlőre jellemző, az más
példával is bizonyítható. Íme két megnyilatkozás:

*„Álmodtam, hogy szombaton ne süssek, me Dani megvakul. Mintha
álomba lett volna, hogy egy asszony eljött hozzám s azt mondta, ne még süsse
szombatnap. De azt mondja, valami nagy csapás ér titeket. S valahogy úgy
Záhon vótam a piacan. S há mondam, mi, miféle álmom. S azt mondja, meg
fog vakulni a férjed. Vagy valami affélét mondat nekem. De miko felköttem,
úgy nem fogadtam fe, hogy nem fogok sütni szombatnap, de egy darabig azé
nem sütettem. Most má esmét sütök szombatan. S akko inkább, mondam,
nem sütek szombatnap. S egy darabig, nem is tudam, vagy tíz esztendeig is
eisze nem sütettem szombatnap. Na de most megint. A nyomorúság sokszo
rávitt s sütöttem. Pedig valahogy megmondom az úr előtt, úgy félek”* (Jenei
Dánielné Varga Jolán sz.1943, Bodon.)

*„Máminak megjelenet megint álmábo, hogy milyen napat tartsan bé...
Találkozott valakive... Megjelent neki egy vénember, egy szakállos vénember,
álmábo, s azt mondta neki, hogy Erzsi, úgy szólította a nevit, te milyen napat
tartsz be? Nem tudam, azt mondja, a vasárnapat. Monta, hogy aszt mondja,
hogy te nem kéne a vasárnapat bétartsad, me te sokat olvasad a bibliát, és
te... Kérdi, milyen napat tartsak bé? Hogy mikorá mondja meg, hogy milyen
napat tartsan bé, akko anyu megébresztette, me mámi úgy az álmábo
valahogy úgy ahogy aludt, vergődött s úgy... Azt mondta, hogy megébresztette,
s akko az az ember nem tudta megmondani nekie, hogy milyen napat tartsan
be, Irénke néninek mondta, hogy imádkozzék az istennek, me megint
megjelenik neki az a vénember vagy az a valaki, s megmondja, hogy milyen
napat tartsan bé. Megmondtam máminak, de aztán nem tudam, nem még
álmodott ilyesmit.”* (Simon Hajnal 1961, Felsődetrethem.)

*„Nállunk vannak, akik nem szabad süssenek pénteken, me történik
valami.”* (Simon Hajnal 1961, Felsődetrethem.)

Az életképes paraszti világkép tehát ma is alkalmas új hiedelem-
körök, -láncok kialakítására. Igaz, a gyakorlat azt bizonyítja, hogy az új
hiedelmek általában meglevő hiedelemköröknek rendelődnek alá. Vagy
amennyiben az újítás nagyobb hatósugarú, megmarad az egyéni tudás-
készletben.

III. A tudáskészlet

Az előzőekben arra a következtetésre jutottunk, hogy az élő,
működő világképen belül egy időben két ellentétes törekvés érvényesül.
Az egyszerűsödés, a beszűkülés, a feleslegessé vált elemek és elemsorok
elsorvadása, valamint az időközben szükségessé váló elemek, elemsorok
kidolgozása, kiépítése. Utoljára maradt annak a vizsgálata, hogy a világkép

milyen másodlagos szövegkészletet szervez maga köré s azt hogyan itatja át a maga sajátosságaival.

A visszaemlékezésből tudjuk, hogy az adatközlő édesapja mind Záhon, mind detreheimi vincellérként a közösség elismert szórakoztatója volt. Az életforma akkor még éltette azokat az alkalmakat, amelyek mind az alkotást, mind a terjesztést lehetővé tették: Kocsis János azonban tudása ellenére sem válhatott a közösség fókuszában álló mesélővé, mert az életforma változása miatt elszigetelődött, a tudása iránti érdeklődés egészen szűk körbe szorult vissza. Gyermekain kívül mindössze kevés szomszédjának, munkatársának s nekek is nagyon szórványosan volt alkalma mesélni. Ezzel magyarázható, hogy repertoárja nem gazdagodhatott.

A hiedelemtudás mellett repertoárjában 15 eredetmonda, 22 hiedelemmonda, 1 történelmi monda, valamint 6 igaz történet fordul elő. Ezt egészíti ki a 8 mese, valamint a vallásos életrajz. E rendszerben a verses epikát ballada, a szokásköltészetet karácsonyi ének és beköszöntő, valamint 6 gyógyításhoz, elhárításhoz kötődő ima képviseli. S mindehhez járul még 45 gyermekmondóka.

A funkcionális tudáskészletbe tartoznak a hiedelmek, mondák, igaz történetek, imák, valamint a karácsonyi szokáskör szövegei. A balladák a hajdani paraszti epika maradványai, amelynek darabjait gyermek- és ifjú fővel ismerhette meg az adatközlő, s amelyből csupán e szövegeket őrizte meg. Ugyanígy a perifériára szorultak a gyermekmondókák is. A periférikus tudás jellemzői az elenyésző szám, a kiérleletlenség vagy töredékes jelleg, valamint az, hogy spontán megfigyelés során nem rögzíthetők. Az adatközlő csupán rákérdezésre idézi fel őket.

A tudáskészlet kiépülését a paraszti életforma tette lehetővé. Ezt igazolja az adatközlő vallomása is. A vallomás és az adattár összevetéséből nyilvánvalóvá válik az is, hogy e beállítottság miatt az idegen hatások leperregtek a tudáskészletről vagy annak perifériájára épültek be (városi munkakör stb.).

A szervezőerők közül a tévedés kockázata nélkül hármat nevezhetünk meg: a hiedelemszemléletet, a vallásosságot és a népmesei szemléletet. Mindhárom kimutatható az adattárban foglalt különböző műfajokban, akár a tartalom, akár a forma oldaláról közelítjük meg őket.

A hiedelemjelleg a hiedelemtudásban a legnyilvánvalóbb. De ugyanez a szemlélet köti a hiedelemcorpushoz a mesék egy részét is. Mesébe épült hiedelemelemek a táltos jelenléte, a kastély átváltoztatásának motívuma a *Barna Péter*ben, az ördög legyőzése az *Orondiban*, alakváltozás a *Citromban*, az ördögnek emberbe való költözése egyik történetben. A gyógyító, elhárító szokásokban szereplő imák, ráolvasások alkalmazása ugyanerre a szemléletre vezethető vissza, akárcsak a mondák szüzséje.

A vallásosság szemléletként elő-előfordul a népmesékben, tartalmi elemként pedig az eredetmondák egy részének (eredetmondák, a krisztusi csodák), valamint a karácsonyi énekek alapját alkotja.

Több újdonság mondható a mesei szemléletről, amely a népmesék mellett bizonyos mértékben a karácsonyi énekekben, a mondákban is tetten érhető, valamint fokozottan az igaz történetekben és a vallomásban.

Miért és milyen módon válhatott/válhat a személyes élmény folklórrá? A folklór is, akárcsak az irodalom s a művészet többi ága, minden idők jelenének kihívására született. A népi epika jelentős része évezredek hagyományok alapján a hőssé válás, a hősként cselekvés szüzséjére épül. A hősiesség egyfajta pozitív deviancia, a valószerű, lehetséges megoldások sikeres alkalmazása. A társadalom adott berendezésének túlszárnyalásából, új értékrend megteremtéséből ered. Ez jellemzi a balladákban, mondákban oly gyakori szereplőt, a történelmi hőst, valamint a hiedelemmondák és népmesék természet- és emberfeletti hőst.

A XX. század folklórájának valóságközelségét az utóbbi évek kutatása sokszor elkönyvelte. A nyomor, a pusztító veszélyek túlélése (az amerikai front) olyan helyzeteket, magatartásokat termelt ki, amelyek méltán válhattak a népi epika tartalmává. A valóságnak a folklórra való beáramlása jelentette egyes hagyományos műfajok fejlődésének utolsó fázisát (a helyi ballada a népballada fejlődésében, a realiztikus mozzanatok a tündérmesében), illetve új folklórműfajok keletkezését. Ez utóbbiak közé sorolható az immár terminológiaértékű szóval megnevezett igaz történet, valamint az élettörténet, önéletírás.

A mesélőkedvű Kocsis János is élményeit érlelte folklórrá. Ezek az élmények a paraszti környezetből ismeretlen világba lépő ember élményei. (Ennek analógiája a tündérmese, amely azonban nem reális, hanem csupán fantasztikus, fikciós környezetváltozást mutat be.) Életének ezéért legemlékezetesebb eseményei a katonáskodás, az udvarlás, a vásárba járás, a kórházi tartózkodás, valamint a gyári munka. Melyek azok a képességek, tulajdonságok, amelyek a mesélő szándéka szerint hőssé avatják az események főszereplőjét? Az adott szóhoz való hűség, a tanulékonyosság, a leleményesség, az éberség, az akadályok legyőzése. A paraszti származását, a szerény körülményeket, az iskolázatlanságát nem hallgatja el, nem szégyenli. Ez lesz az a viszonyítási alap, ami az egyéni teljesítményt hőstetté avatja. Az egyébként szerény gyári beosztására épp azért büszke a mesélő, mert iskolázott emberek is dolgoznak a keze alatt.

(A szakirodalom eddig főleg az ellenkező oldalról közelítette meg ezt a jelenséget. Azt vizsgálta, hogy a személyes élmények hatására hogyan racionalizálódik a folklór világszemlélete. Az adattárból számtalan ilyen példa is említhető mind a hiedelemmondák, mind pedig a mesék közül. A mesékben például, habár a cselekmény legtöbbször megőrzi a hagyományos szüzsét, egyes megoldások kidolgozása már valószerű.

Citrom történetében például az acélbárka készítésének mozzanata az adatközlő munkahelyi élményeivel kapcsolódik össze.)

A tudáskészlet elemzésekor nem hagyható figyelmen kívül a történelemszemlélet hiánya.¹² Az adatközlő esetében nem a gyűjtés fogyatékoságának tudható be, hogy a történelmi mondák, balladák hiányoznak. Habár a magyar parasztfolklor eredet- és történelmi mondák, helynevek, mondókák, balladák formájában a nemzeti történelem lényeges mozzanataira kivétel nélkül reflektál, a Mezőségekre e törekvés-igény hiánya jellemző. Jelen esetben az adattárba mindössze egy betyármonda és egy betyárballada került be. A népmesék királyszemléletének a forrása nem a történelem, hanem épp a mese.

Az etnopedagógia és a hivatalos oktatási gyakorlat között lényeges eltérés figyelhető meg. Az ismeretek elsajátítása a népi közösségben spontán folyamat. Sem az ismeretmennyiség, sem az átadás technológiája nem programozott. S ami szintén lényeges, az elsajátítás nincs periódushoz, életkorhoz kötve. Elvben a népi közösségben élő egyén élete folyamán rendre kerül kapcsolatba a népi kultúra területeivel, az ismeretek absztrakciós szintjének, funkciójának függvényében. A folklór műfajai, a kultúra egyéb területei az életkor függvényében válnak megközelíthetővé. Illetve, mivel a kulturális gyakorlat szinte teljesen nyitott, csak ritkán alkalmaz tiltást, kizárást, az egyén más-más minőségben vesz részt benne. Ugyanannak a rítusnak a gyerek csak szemlélője, a felnőtt viszont szervezője, irányítója. Ilyen alapon elkülöníthető a gyermekkor, az ifjúkor, a felnőttkor tudás- és szokáskészlete.

Az egyéni tudáskészlet tehát két tartományra osztható: a funkcionális és a periférikus készletre. A funkcionális tudáskészletet az egyén személyisége (érdeklődése, képessége), (földrajzi, kulturális, vallási, társadalmi) környezete, foglalkozása határozza meg. A periférikus készlet a nem alkalmazott tudást tartalmazza, a más generációk tudásának elemeit (felnőtt esetében a gyermekfolklór, fiatalkori szokások), a más környezetek, más foglalkozások ismeretelemeit. Az első tartomány szervezett rendszer, a második viszont egyszerű tudáshalmaz, amely lazán kapcsolódik az előző rendszerhez. Mindkettő sajátossága, hogy az életkor változása átszínezi, tartalmában és kiterjedésében módosítja.

Az itt alkalmazott fogalmak talán megtévesztőek, mert viszonyuk értelmezéséből az következhet, hogy a periférikus tudás funkció nélküli. Pedig a periférikus tudás maga is funkcióval rendelkezik. A belőle fakadó sajátosság-mátság tudata teremti meg az egyén identitástudatát. E tudáselemek teszik lehetővé a tágabb környezettel való kapcsolatteremtést (generációk, társadalmi csoportok, közösségek, etnikai csoportok közötti kapcsolatok).

¹² Vö. Katona Imre: *Parasztságunk történelemszemlélete*. Előadás A hiedelmek természete, szerveződése és szerepe a mindennapi tudatban c. munkaértekezleten. Visegrád 1975.

A két készlet nem határolódik el mereven egymástól. Az életkor vagy a környezet megváltozása a kettő közötti határt módosíthatja. A gyermekmondóka például ifjú- és felnőttkorban a funkcionális készletből a perifériára szorul, illetve később funkciómódosulással újra aktivizálódik (pl. mondókatanítás). Vagy a lakodalmi szokáskör elemei a gyermekkori tudáskészlet perifériájáról ifjú- és felnőttkorban a funkcionális készletbe kerülnek.